

НІГІЛІЗМ І ЦІННОСТІ

*У статті зіставляються два поняття: «особистий досвід людини» та «соціальні цінності». Запропоновано тезу, за якою особистий досвід людини завжди є негативним. Соціальні цінності, натомість, являють собою спробу витіснення негативних переживань. У політиці цінності постають цілями та межами діяльності, які компенсують людський нігілізм. **Ключові слова:** особистий досвід, нігілізм, абсурд, філософська мова, цінності.*

***Bushansky V. Nihilism and Values.** Article «Nihilism and Values», written by Bushansky Valentin compares the two concepts: «personal experience of human» and «social values « Concluded that thesis by which individual human experience is always negative. Social values, instead, constitutes an attempt to oust the negative experiences. In politics, values and goals arise out of activities that compensate for human nihilism. **Keywords:** personal experience, nihilism, absurdity, philosophical language, values.*

Поняття «цінність» було справжньою знахідкою для філософії. Точніше, не для філософії, а для філософської мови. Бо останнім філософом, який шукав істину, напевно, був Сократ. А останнім, який вважав, що знайшов її, — Платон. Відтоді філософи не шукають істини. Вони шукають мову, за допомогою якої можуть висловити власний досвід, і це — в кращому разі, а в гіршому — досвід колективний (це те, що іменують приписами «здорового глузду»), або ж шукають шлях пошуку істини (це — фахово-респектабельне питання методу), але шукати шлях і йти шляхом — різні речі. І найвидатніші філософи — це не відкривачі істини. Найвидатніші філософи — винахідники мов. Бо індивідуальний досвід філософа нічим не відрізняється від досвіду будь-якої людини. І лише винахід нової мови перетворює його індивідуальний, персональний досвід на щось варте уваги, на якесь унікальне явище серед світу мовчазного сущого. Філософ — це той, хто промовляє.

Тема для мовчання

Про що ж промовляє філософ? Та ні про що оригінальне. Про те саме, про що мовчать усі інші: ...Я поставив дві крапки й задумався.

Синтаксис вимагав, щоб я перерахував предмети, з приводу яких ми мовчимо-промовляємо. Але як їх перерахувати? Марне заняття. Безглузде за своєю суттю. Пафосне і претензійне, та все одно безцільне. Бо виписування номенклатури імен і речей — це не мова, це — псевдомова, симуляція мови. Тут справді потрібні нові слова, новий порядок слів, щось таке, *«простое, как мычанье»*. І тільки тоді примітивний досвід будь-якої людини може зазвучати, він виб'ється з маси й перетвориться на подію. Бо подія — це не вчинок. А те, про що говорять. А чи був вчинок, чи не було вчинку, якщо немає мови — жодної різниці. Бо вчинок, запертий у квадратних метрах на якомусь-там восьмому поверсі, вчинок, який згодом затреться у спогадах, стає подією лише вклинившись у думки й досвід інших людей; якимось курйозом, бородатим анекдотом, жахом, перебільшенням, побрехенькою, прилипнувши до їхньої мови, жестикуляції та міміки. Та все ж, щодо досвіду, цього буденного, щоденного, повсякденного, повсякопівденного, повсякопівнічного... Щодо досвіду людей, якими цікавиться лише статистика... Тих людей, які пристосовуються до обертів годинникової стрілки, розкладів електричок, метро й тролейбусів... Чиї фізіологічні ритми та ритми спілкування стають залежними від перемикань мідних реле та розкладу телепередач... Цих мовчазних антен двох статей і різного віку... Чим їхній досвід відрізняється від досвіду філософів?

«День прошел, как не было», каже Юрій Левітанський. *«Год прошел, как не было»*, каже Юрій Левітанський. *«Жизнь прошла, как не было»*, каже Юрій Левітанський. Ось він — чоловік: він чистить зуби й одягає піжаму; він чистить зуби й скидає піжаму; він у тролейбусі; він за канцелярським столом; з'їдає бутерброд і витирає масні пальці ксероксним папером; він скаржиться на нудоту; він кохає не ту жінку, котра кохає його; він дивиться в дзеркало й думає, що причина в його надмірній вазі; він дивиться в гаманець і думає, що причина в його недостатній вазі. І от він окидає поглядом день, рік і життя — ті, котрих, наче й не було, — й каже: життя — лайно. А потім позирає в дзеркало й придивляється до своїх очей: усе, ніби, гаразд — не почув. Бо почути таке й усвідомити, що мовив це саме ти, і стосується це саме твого життя — неприпустима каторга. Тоді треба поміняти місцями дію й метафору з фрази Пастернака: *«Окно открыть, как вены отворить»*, або — стулити пельку й не промовляти цих слів уже ніколи.

Чоловік — гуманіст. Він знає, що життя — безцінна штукавина, що зазіхати на життя — це якось «не так» і «щось не те». Він, звісно, міг би сказати про це «не так» і «не те» сильнішими словами, але сильніші слова бентежать, виводять із рівноваги, грюкають мозком, мов відчинене вікно об раму. А гучні звуки та гучні думки глушать стихійний гуманізм. І тому чоловік іде й чистить зуби, аби було чим жувати бутерброд (двадцять чотири рази, з лівих кутніх — на праві, з лівих — на праві, тоді, може, й нудота мине). А вклавшись до ліжка, розгортає роман Ліона Фьойхтвангера «Лже-Нерон» і читає про смертний час полковника Фронтонна: вигравши непотрібну йому битву, просто піддавшись професійному інстинкту полководця (як зазирають у чужу шахову партію й підказують один, але переможний хід), полковник лежить і кров, що мала б текти йому в сірі півкулі, витікає посірілою шкірою. Ні, не прожите життя, а те життя, яке він збирався прожити, тридцять щасливих років, які втратив заради цікавості, спадають йому на думку. І він висловлюється про життя не вельми улесливо... А втім, я обійдуся без трьох крапок і процитую (Частина третя: «Під гору». Розділ 1: «Розум і воєнне щастя»): «Його знову вирвало, він заметався, застогнав. Якраз повернувся лейтенант Люцій, і останні слова, які тому вдалося розчутити в передсмертному белькотінні, були: «Правильно чи неправильно... Все гній і лайно»». Тактика Фронтонна залишилась у підручниках, а брудні лайки — на вустах коханої, але божевільної Марції.

Казна-що пише цей Фьойхтвангер, міркує собі чоловік і засинає, чуючи як тікає, обертаючись, годинникова стрілка.

Від мовчання до мови

Так, у житті людини зарідко трапляються феєрверки. А якщо й трапляються, то лише відтіняють сірість повсякдення. Коли згащують феєрверки, ніч здається темнішою. Але про це ліпше мовчати. Фронтону, із його пристрасною до солдафонської лексики, можна було базікати, що заманеться, бо артерія і так вже була прочинена, мов вікно. До того ж, він — літературний персонаж. Персонажі для того й вигадуються, щоб автори могли за них схватитися. От і я вигадав чоловіка зі щіткою в роті, та приплів до тексту зраненого Фронтонна, якому й так непереливки. Їм можна, з них, як із гуся вода. А мені — ні. Я ж бо — не персонаж. Мені не можна. Мені якось ніяково. Оце «ніяково» і породжує мовчання. Промовляють лише літературні персонажі. Промовляють

філософи, вдаючись до відособленої, якоїсь автономної мови. Мартін Гайдеггер, приміром, застерігав: не можна філософську мову перекладати мовою буденною, бо філософ каже геть не те, що навіть сам має на увазі. У мову персонажа й у мову філософську можна вкласти весь бруд, увесь нігілізм і песимізм, усю ненависть. Усе те, що витісняється з рефлексії й не проникає до спілкування. Але всьому цьому негативу немає місця в мові повсякденній. Рефлексія та спілкування приречені бути оптимістично-позитивними. Бо якщо порушується цей «суцільний позитив», рефлексія перетворюється на самокатування, а спілкування на просто-катування. Тож, я й мовчу. Мовчить і кожна людина.

Що ж тоді заповнює рефлексію та спілкування? Про що ми думаємо, проказуючи власне ім'я? Про що ми мовчимо, називаючи одне одного на ім'я? Між Я і Я, між Я і Ти завше стоїть Інший. Американський психолог Ролло Мей відзначає один цікавий психотерапевтичний прийом. Пацієнту іноді варто «нагадати»: «Ви ніколи не ставилися б до іншого так само погано, як Ви ставитеся до себе» [3, с. 167]. Завдяки цьому «нагадуванню» рефлексія на межі невропатії повертається до конструктивного русла. Повертається туди, звідки заледве спромоглася вислизнути, уникаючи уніфікації, стандартизації, знеособлення, — повертається до соціальності. Соціум — це прес, що штампує громадян із однаковими зачісками, посмішками та думками. Але соціальність — це й гаміркий натовп, у якому людина ховається від власних химер. Цей гамір ритмічний і впізнаваний, мов хіт. Коли людині дошкуляють думки та почуття, вона рятується тим, що наспівує невибагливий текст на невибагливу мелодію. Її мозок наче переходить на автоматичний режим роботи. Він перестає продукувати думки, він починає відтворювати образи. Він наче чіпляється до якогось стороннього джерела інформації, нав'язуючи людині додаткові (ритмічні, впізнавані, невибагливі) почуття. Рефлексії, якщо вона використовується не задля обґрунтування самогубства, потрібен соціальний контекст.

Піддаючись аналітичній пристрасі, психологи докопалися до основ людського ества і... засмутилися. Зигмунд Фройд розгледів там примітивні потяги, Карл Юнг архетипну тінь, Альфред Адлер — мстиву заздрість. Чи можлива приємна бесіда на теми табу, тіні та заздрощів? На ці теми можливі не бесіди, а крики, лемент і гвалт. Ні, ми не можемо спілкуватися про сокровенне, чи там — наболіле. Ми приречені забрати його з собою в могилу.

Лише філософи можуть висловлюватися на ці делікатні теми незрозумілою, якоюсь сторонньою мовою, щодо змісту якої до них не може бути жодних претензій. Можуть висловитися й митці, надаючи слово усіляким «приниженим і ображеним», маніякам і неврастенікам, загнавши тих до межової ситуації. Спілкування — це елементарний складник соціальності. Тож і змістом його може бути лише соціальність. Рефлексія — це спілкування з собою. Тож і змістом її мусить бути також і соціальність. Індивідуальний досвід людини, з усією його невлаштованістю, сумнівами, обрбзами, слабкощами, драматичними переживаннями, — непридатний для спілкування. Це — табу. Це — мовчання. Бо деструкція має бути замовчана, інакше вона зруйнує і суб'єкта, і спільноту. Індивідуальний досвід будь-якої людини аж ніяк не може правити за основу соціального життя. От ми й живемо в ситуації, коли кожен окремо є песимістом, а всі ми разом — оптимістами. Мінус додати мінус (і так скільки завгодно) дорівнює — плюс. Парадоксально, але факт.

Тільки соціум продукує цінності. Не людина є тією малою цеглиною, яка лягає у велику споруду цінностей і культури. Не людське ество, не людські боріння та страждання, а — соціум. Людина сама витісняє з власної свідомості весь природно-індивідуальний нігілізм. Людина сама контролює власну рефлексію, врівноважуючи істеричні напади розпачу соціальною традиційністю й агностицизмом. І коли соціум відштовхує людину, вона кінчає життя самогубством. Коли ж людина все ж обирає життя, то приймає й соціальні устої, приймає навіть їхню безпричинність, бо неможливо відповісти на запитання, для чого й навіщо живе людина, для чого та навіщо розгортається історія. Людина як така — це лише великий знак мінус. Бо їй притаманна лише живучість, котрої не бракує жодній іншій живій істоті. Все те, перед чим культура ставить знак плюс — мужність, витривалість, альтруїзм, здатність до творчості — це все прикмети не самої людини, це — прикмети культури. І коли ми кажемо про мужність людини та її гуманізм, то кажемо не про природні, а соціальні, про набуті якості. У соціумі людина наче заперечує власну природність. І справа не в тім, що відкидає природність (її відкинути неможливо), вона визнає: природності не досить. Потрібно ще щось, і це «щось» людина створює в культурі. Це «щось» і є ті великі умовності, невиразні, доволі сумнівні цінності, які з'являються з-під пера філософів й осідають у їхньому пташиному мовленні.

«Жизнь прошла, как не было. / Не поговорили», нарікає Юрій Левітанський. А про що мали «поговорити»? Пригадаймо чудовий епізод із фільму «Сімнадцять миттєвостей весни»: двоє старих сищиків, яких гер Мюллер зірвав із продавлених канап, розмовляють між собою, один із них скаржиться: зламалася запальничка, камінь застряг під коліщатком. Заніс, каже, майстру... І тут: Бах! — постріл і на асфальт падає відстріляна гільза. (Цьому пострілу зрадів лише майстер, котрий заробить десять дойчмарок, продавши запальничку покійного.) А Левітанський бідкається: «Не поговорили»... Та ні, поговорили. Може, Левітанський має на увазі щось інше, якусь іншу мову, коли розкривають одне одному душу й видно, як тріпається серце? Мабуть. Та ні, не «мабуть», а — звісно. То в чому ж специфіка цієї іншої мови? Двоє старих сищиків балакають про поламану запальничку. Чи є сенс у цій розмові? Жодного. Сенс з'явився лише тоді, коли пролунав постріл. Поламана запальничка набуває сенсу лише завдяки відстріляній гільзі. Сценарист поставив ці дві речі поряд, і вони — ожили. У кожному житті є поламана запальничка. Але не кожен може знайти гільзу, що оживила б усю побутову дрібноту. І коли людина силиться відкрити душу, тицяє пальцем собі в міокард, — її не зрозуміють і не почують, вважатимуть обридливою занудою, доки вона не покаже відстріляну гільзу. Спілкування потребує сценарного таланту. Бачення контексту. Уміння зв'язати в одне ціле розрізнені деталі. Щоб запальничка стала вступом до теми про життя і смерть.

Персоналізм і людство

Психологія довго поборювала парадигму паралелізму, це коли будь-якому психічному феномену намагалися знайти причину-відповідник у фізіології. Прощанням із цією парадигмою, напевно, стала теорія Фрейда. Чому ж психологія відмовилася від паралелізму? Бо не фізіологія спричиняє, приміром, ненависть чи дружбу, а ненависть або радість од зустрічі з другом спричиняє ті чи ті фізіологічні прояви. Соціальні науки розпроцалися зі своєрідним паралелізмом лише з утвердженням поняття «цінність». Політичний марксизм також є спробою побачити за кожним порухом думки мотивацію шлунку. І сьогочасне торжество Партії регіонів є новим явленням ідеології політичного марксизму, бо культура і, більше того, — мораль розглядаються як «надбудова» — речі, загалом, не такі вже й важливі, порівняно з економічною

доцільністю. Тож і не дивно, що саме на Донбасі, де радянський режим проявився в усій своїй красі, нині й панує безроздільно Партія регіонів.

У цінностях людство шукає себе, а заодно — шукає себе й конкретна людина. Мені особисто геть не чужий пафос персоналізму, але я мушу зазначити: не самоствердження особистості, а самоствердження людства загалом — це єдиний шлях і людства, і людини. Самотня людина, людина, котра черпає енергію лише у власному волюнтаризмі, — це людина-руйнівник. Самотність — це пролог божевілля. (Мається на увазі саме самотність, а не усамітнення, без якого неможлива творчість і ясність теоретичного мислення). Найбільші політичні «монстри», яких лише може пригадати історія, були або людьми самотніми, або такими, що розірвали будь-який зв'язок із мораллю. Самотня людина завше живе на протязі, що дме з прірви неприкаяності. Ця прірва загрожує кожному. Бо, зрештою, окрім прірви, людина нічого й немає. Містком через прірву може бути лише здобуття геть непевної довіри до цінностей. Не віри в цінності, бо безглуздо вірити в культурні умовності, а саме довіри. І довіра ця здобувається не шляхом самонавіювання, такої собі медитації, а шляхом діяльності. Цінності потрібні людині як цілі і як межі діяльності. Персоналістичний ідеал людини може бути втілений лише в рамках соціуму. Створюючи соціальний простір, людина створює й себе. Є відомий вислів: людина — це те, що вона робить. Але є й інший, не менш відомий: людина — це те, що вона робить, а також і те, що вона може зробити. Звісно, вчинок замалий для людини. І погляд на людину не може зводитися лише до оцінювання вчинків людини. Але й цей можливий, додатковий критерій оцінювання людини ми отримуємо не з самої людини «як вона є», а знову ж таки із соціуму, точніше — з культури, а отже, знову ж таки матимемо справу з цінностями.

Міхаїл Гершензон написав у славнозвісних «Віхах»: людина здатна помилятися, люди здатні помилятися, але людство, яке є носієм духу, — не помиляється. Гершензон також додавав: безглуздо закликати вірити того, хто не вірить; безглуздо закликати любити того, хто не любить [1, с. 73]. Зарадити, вважає Гершензон, може лише один заклик: будьмо людьми! Як усе просто! Але як усе й складно. Бо ж, що воно і як це воно, бути людьми?

Гершензон каже, будьмо людьми. Ніцше каже, будьмо надлюдьми. Кіріллов, персонаж Достоєвського, каже, будьмо — боголюдьми.

А Шатов, із того-таки роману «Біси», каже, ми й так уже боголюди, бо ми — росіяни, а російський народ — народ-богоносець. Ніщше збожеволів, Кіріллов повісився, Шатова пристрелили. Тільки Гершензон помер академіком. Кому вірити? Невже, як підказує чуття прагматизму, бути людиною — безпечніше і навіть вигідніше, аніж надлюдиною та боголюдиною? Шатов сподівався, що народ-богоносець явить Христа, а він — воскресив «бісів». І Гершензон благословив це «воскресіння». Потім, щоправда, тихцем покаявся, та було вже запізно. Непроста це справа — бути людиною. Людина, навіть якщо ім'я їй Гершензон, може помилятися. Може помилятися навіть у трактуванні питань духу, спокусившись «бісівською» демагогією.

Цінності, лібералізм і демократія

Людство творить рай, із якого було колись вигнане. І наразі питання, а чи був рай? — не має принципового значення. Людству хочеться в рай. І цього хотіння вже досить і для мрій, і для діяльності. Останньою спробою вистрибнути з історії й потрапити у світле майбутнє був крах радянської системи й творення національних держав на засадах демократії та ліберальних цінностей. Одна шоста планети підскачила, але точка стрибка стала точкою падіння. Демократію та лібералізм почали трактувати як ще одну сторінку у великій історії утопій. Але вся річ у тім, що лібералізм і демократію не можна прийняти як нові «правила гри». Бо жодні «правила» не можуть описати належну поведінку «гравців». Адже «правила» — це зовнішні рамки, але мають бути також і рамки внутрішні. Без внутрішніх правил «гравці» просто не спроможні ані зрозуміти, ані, тим більше, дотримуватися правил зовнішніх. Лібералізм і демократія — це вершина великого айсберга цінностей. І створити виборче законодавство, беручи за взірць «вершину айсберга», — ще не означає втілити демократію та лібералізм.

Лібералізм — це одна із відповідей на питання про ество людини. І відповідь ця дана в рамках християнського світогляду. Це відповідь, що оперує поняттями «за образом Божим» і «благодать». І демократичний процес нічим не відрізняється від горезвісної війни всіх проти всіх, якщо учасники його не переконані, що вони — «створіння за образом Божим», а їхні помисли та справи надихаються «благодаттю». Та чи було «творення за образом Божим», та чи була, та чи є «благодать»? — питають скептики-раціоналісти. А яка різниця? — питаю вже я. Людині на

краю прірви, людині, що носить прірву в собі, — потрібен образ людини. Помилка Гершензона в тому й була, що він закликав бути людиною, але не сказав, якою саме людиною. А це — найважливіше питання. Людина може бути й Кірілловим, котрий вішається, аби глузливо, висолопивши язика та вирячивши очі, довести, що він — справжній і єдиний хазяїн власного життя. І Шатовим, блаженним Шатушкою, як називають його невротичні героїні, котрий шукав національного бога, а знайшов лише кулю, мул на дні озера та пуголовків. Людина може спокуситися й образом Заратустри, цим альтер-его Ніцше, котрому не давала спокою велич Ріхарда Вагнера та врода Козіми Вагнер. Хіба можна стерпіти життя, коли ти — не такий відомий, як друг Ріхард, коли фрау Козіма — не твоя дружина, коли є Бог, але цей Бог — не ти!? Що не кажіть, а важко, важко жити на світі самотньому філософу.

Сергій Кримський писав, що сучасна філософія дедалі менше цікавиться методологією, «філософія дедалі щільніше зрощується з людинознавством, соціальний інтелект епохи зацікавлений уже, перефразовуючи Ніцше, не стільки ниткою Аріадни і не маршрутом у лабіринті, скільки самою Аріадною. На перший план висувається персоноцентризм» [2, с. 22]. Наш час цікавиться не ниткою Аріадни, а самою Аріадною, — чудова метафора. («Аріадно, — писав Ніцше до Козіми Вагнер, — я кохаю тебе». «Когда б вы знали, из какого сора / Растут стихи, не ведая стыда». Ах, Анна Андреевна, хіба тільки «стихи» «растут из сора»?)

Персоноцентризм — це і є запит про образ людини. І досвід Ніцше (і, на жаль, не лише Ніцше) свідчить, що захват персоноцентризму може породжувати нігілізм. І добре, коли це поетичний нігілізм Маяковського: «На всем, что сделано, я ставлю nihil». А коли політик думає словами Маяковського: «Славьте меня! / Я великим не чета!» і далі попередня цитата з Маяковського?..

Ми живемо в постмодерну епоху. Все, що могло бути сказане, — сказане. Все, що могло бути створене, — створене. Філософія перетворилася на історію філософії. Мистецтво — на цитатник. Усі політичні максими вже радикально втілені. Проявився абсурд марксизму, проявився абсурд фашизму, проявився абсурд нацизму. І ліберальна демократія також перетвориться на абсурд, якщо будуть проігноровані ті цінності, що лежать в її основі. Коли поняття «лібералізм» буде відірване від його історичного кореня, тоді неодмінно проявиться й абсурд лібералізму, й абсурд демократії.

Скрипка в руках мавпи — це лише довбня, якою можна збивати манго (чи що там збивають мавпи — не знаю). Аби скрипка стала інструментом, потрібен скрипаль. Аби лібералізм і демократія стали політичними інструментами, потрібні пуритани. Проблема України в тім, що у нас всі хочуть манго, але ніхто не хоче бути пуританином. І ця ситуація була б вельми кумедною, якби не була такою сумною. Проблема України не лише в недосконалості політичної системи, зокрема і передусім в олігархічному характері політичних партій. Проблема — в моральній деградації її громадян, на якій і паразитує олігархізм як економічний, так і політичний. Коли ми кажемо «мораль», то маємо на увазі й «обов'язок». Неможлива моральність без виконання обов'язку, без почуття відповідальності. Аж ні, нам не потрібен обов'язок (обов'язок обтяжує, бо вимагає ініціативи, альтруїзму, дій), нам потрібне право на манго. Нам хочеться манго тут і зараз. І ми віддаємо владу тому, хто переконалише обіцяє соковитий фрукт (дешевий газ, тепло в квартирах, великі пенсії, дружбу народів і сто років життя). Як наслідок, ми лише облизуємося. Реформування інституту політичних партій і виборчої системи, що є необхідними елементами механізму політичної відповідальності, — це окрема розмова. Наразі ж мова про цінності. І мова зводиться до того, що моральність і відповідальність, які, безперечно, притаманні будь-якому народу (бо цінності постають саме і лише в соціальному середовищі), нині не актуалізовані в нашому політичному житті.

У книзі «Кінець історії» Френсіс Фукуяма лякав нас великою нудьгою, що настане у світі без політики. Бо, мовляв, із відкриттям вічних політичних цінностей — демократії, поділу влад, політичних партій, невідчужуваних прав людини, ліберальної економіки (і т. д., і т. п.) — політика як така зникне. Тож і жити стане нецікаво. Але, можливо, мріяв Фукуяма, хтось і колись, втомившись від нудьги, розвіє сірість повсякдення. Гадаю, помилявся Фукуяма. Після епосу Гомера людство не втратило смак до героїчного. А після трагедій Шекспіра — не розучилося страждати. «Кто то так уже писал», зітхав Юрій Левітанський. І не знаходив Левітанський іншого виправдання власному ремеслу, окрім страху «затеряться в этом мире», та прагнення зберегти поетичну «муку и томленье». Він написав вірш про те, що хтось уже написав вірш. Унікальна тема! Чудова тема, майже як у романі Валер'яна Підмогильного «Невеличка драма»: Марта шукає кохання, якого ще не було, і задля цього покидає коханого, а потім перечитує

книжки, аби пересвідчитися, що такого кохання, як у них, іще не було. Однак «какой удар со стороны классика»: в якійсь паршивій книжувльці вона натрапляє на подібну історію. Епілог роману ще менш оригінальний, аніж фабула: Марта знаходить собі іншого коханого. Якби батьки-засновники США міркували, як Марта, вони не наважилися б взяти за основу конституції нової держави досвід Римської республіки. Бо одна справа знати про цінності, одна справа знати про досвід, але геть інша — жити за цінностями, використовуючи досвід. У політиці також є «мука и томление». І хочеться нам того чи не хочеться, а пережити їх доведеться, якщо ми, звісно, не прагнемо «затеряться в этом мире».

1. Гершензон М. О. Творческое самосознание // Вехи (Сборник статей о русской интеллигенции). Из глубины (Сборник статей о русской революции). — М.: Правда, 1991. — 608 с.

2. Кримський С. Б. Запити філософських сенсів: Монографія. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. — 239 с.

3. Мей Р. Сила и невинность. — М.: Смысл, 2001. — 319 с.